

Amila Šljivo Grbo

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu
amila.sljivo@fpn.unsa.ba)

Edukativna funkcija medija u afirmaciji ljudskih prava

Sažetak

U postmodernom periodu razvoja civilizacije ljudska prava niti su novost, niti nepoznanica. Industrijsko i postindustrijsko doba danas možemo označiti kao vrijeme borbe za prava čovjeka i vrijeme afirmacije osvojenih prava i sloboda kako bi se u procesu demokratizacije svijeta širio ideal ljudskih prava. Historijski gledano, borba za ljudska prava traje dugo, neusporedivo duže od vremena njihove primjene, ali je razvoj globalnog društva nakon Drugog svjetskog rata posebno značajan po opredijeljenosti većine zemalja za primjenu i uvažavanje ljudskih prava. Temelj tog novog historijskog događanja predstavlja dokument u kojem su sažeta sva bitna prethodna teorijska iskustva i koji je danas općepoznat pod nazivom *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* (1948). Njeno polazište da se 'sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima' označava prekretnicu u postmodernoj svijesti većine čovječanstva, a u znanstvenom i političkom smislu to predstavlja promjenu paradigme u artikulaciji politike i posebno pravne znanosti. Iako i prije *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* historičari bilježe nastanak važnih dokumenata za čovječanstvo, ona je ipak temelj suvremenog razumijevanja ljudskih prava i sloboda i izvor tzv. prvoj generaciji ljudskih prava i nastanka jednog ozbiljnog pitanja koje glasi: koja prava imaju primat – individualna ili kolektivna.

Usporedo sa spoznajom važnosti ljudskih prava za čovječanstvo i posebno opredijeljenosti demokratskih društava da primjenjuju i razvijaju ljudska prava, narastale su i mogućnosti za njihovo afirmiranje. Riječ je o masovnim medijima koji su i u ovom slučaju, kao i inače, dvostruko bitni: a) informiraju građanstvo i b) zalažu se različitim metodama za afirmaciju ljudskih prava u javnosti. Time su mediji postali, ne samo dio demokratske javnosti, nego i veoma bitan faktor edukacije građanstva o ljudskim pravima i slobodama. Ovaj rad predstavlja upravo osvrt koliko na razvoj ljudskih prava, toliko i na razvoj medija posredstvom kojih je omogućena njihova široka afirmacija. Centralna ideja, zapravo, rezultat je naše spoznaje da ljudska prava nisu trajno osvojena, već da su i dalje sastavnica ozbiljne ljudske borbe za njihov spas.

Ključne riječi: pravo, sloboda, ljudsko pravo, dokument, medij, edukacija, čovječanstvo, civilizacija, javnost, građani, vlada, ideologija.

1. Uvod

Danas se često u nauci konstatira da ljudska prava nisu neka velika nepoznanica, pa ni u kakvim uvjetima se poštuju i primjenjuju, a u kakvim se krše i negiraju. Granica između dva vremena – prvog, u kojem se ne pridaje pažnja ljudskim pravima i drugog, od kada se ozbiljno i precizno u formalnom smislu govori o ljudskim pravima je i vrijeme donošenja nekoliko dokumenata među kojima je najvažnija Opća ili *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* (1948) usvojena nakon Drugog svjetskog rata. Ova deklaracija koja je donesena u okolnostima tereta historijskih iskustava o tragedijama izazvanim u Drugom svjetskom ratu, a u ambijentu dvije totalitarne ideologije - fašizma i staljinizma, posebno je važna po spoznatoj potrebi za univerzalnim principima čija primjenjivost vodi ka obavezi uvažavanja ljudskih prava. Međutim, ovdje se vrlo ozbiljno postavljaju dva vrlo važna pitanja: 1. kako osposobiti – educirati (ljude) građane o tome što su ljudska prava i zbog čega su ona tako važna i 2. kako privoljeti vlade država da se opredijele za poštivanje i zaštitu ljudskih prava u nejednako razvijenom svijetu, svijetu različitih sistema u državama i, posebno, u razlici koja je vrlo transparentna kada su u pitanju radikalne ideologije čije su tvorevine totalitarni režimi i u kojima se na najsureviji način krše ljudska prava. Tu je istovremeno i posebno pitanje: kako u okolnostima različitih kultura, rasa, religija, tradicija, urbanog i ruralnog načina života, složenosti oblika društvenosti od plemenskog načina odlučivanja do suvremenog građanstva koje ima pravo i slobodu da svoje sisteme gradi slobodno, a vlast izabira na slobodnim izborima, štiti ljudska prava. Upravo u ovako složenim okolnostima vrlo je važno razumjeti na koji način usmjeriti proces osposobljavanja medija da se bave ljudskim pravima na

afirmativan način i istovremeno da šire znanje o njima. Ako se stvari postave na ovaj način, onda imamo mogućnost da iz teorijskog nasljeđa koje seže od vremena Rima i prvih oblika obavještavanja na trgovima, pa sve do danas, sagledamo enormne mogućnosti medija od kojih se očekuje, prije svega, istina – istina o događaju. Stoga je ovdje važno naglasiti da sva društva, ma kako da su složena, razvijena ili nerazvijena u okolnostima sve složenijeg života, imaju potrebu da blagovremeno saznaju informacije kako unutar sebe samih, pa onda i najvažnije informacije iz svijeta. Otud nova mogućnost prijenosa zvuka i slike (digitalna tehnologija i sl.) može poslužiti kao fantastična prilika da se konačno obrane ljudska prava. Međutim, tu dolazimo do različitih prepreka, različitih praksi, različitih škola učenja, javnog i komercijalnog tipa medija i interesa po kojima se svijet danas dijeli i zbog čega se ozbiljno postavlja pitanje - je li moguća obrana ljudskih prava na način primjene principa na kojima je postavljena *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*, posebno nakon izrečene poruke za koju se civilizacija ponadala da je iskreno izrečena u paroli: 'NIKAD VIŠE', nakon holokausta. Ovdje je, zapravo, poseban problem pitanje mogu li se svi segmenti društva, mediji, ljudi, jednostavno rečeno stanovništvo, odnosno građanstvo, osposobiti za obranu ljudskih prava posebnom edukacijom ili, pak, na neki drugi način. Preciznije, može li se jedno društvo trajno osposobiti za poštivanje ljudskih prava? Ovdje treba napomenuti da je historija hirovita, da su na sceni društva, ideologije i sistemi tzv. dvostrukog morala, pa i to da je Marks bio u pravu kada je upozorio da se historija dva puta ponavlja ('JEDANPUT KAO TRAGEDIJA, A DRUGI PUT KAO FARSA') i da to nameće vrlo ozbiljnu potrebu kako za permanentnom borbom za zaštitu ljudskih prava, tako i za osposobljavanjem – edukacijom o ljudskim pravima. Često se na ljudska prava gleda iz pozicije kozmičke udaljenosti ili, pak, suprotno tome, kao na nešto što nam je trajno prirodjeno. I jedno i drugo su zapravo iluzija, ako se zanemari permanentna ljudska borba, pa i ljudsko žrtvovanje za obranu standarda koji moraju postati sastavnica pravnih i političkih sistema, a time i obaveza režima, odnosno političkih elita da ih uvažavaju shodno odgovornosti koja se zakonima propisuje u slučaju osporavanja ili kršenja ljudskih prava.

'Prije više od pola stoljeća Eleanor Roosevelt je na pitanje: 'Gdje počinju ljudska prava', odgovorila: 'Na malim mjestima, u blizini kuće – tako blizu i na tako malom prostoru da se ono ne može vidjeti ni na jednoj karti svijeta. Sve dotle dok ta prava nemaju tamo neki smisao, ona ga neće imati ni drugdje'. 'Ideja da se relevantna analiza ljudskih prava utemelji na smislu koji ona imaju 'u blizini kuće', vodi nas do pitanja koje najčešće ostaje po strani filozofskih, pravnih i političkih rasprava o promicanju i zaštiti ljudskih prava. *Riječ je o tome zna li i što zna svaki građanin o općim ljudskim pravima i slobodama, te kako i gdje o njima uči, odnosno tko, kako i gdje ga o njima poučava*'. (Spajić - Vrkaš, 2003: 54)

Ovaj citat u kojem je istaknuto na vrlo razumljiv način što u praksi primjene znači koncept ljudskih prava i dokle on treba dosegnuti, na najdirektniji način otvara pitanje kojim putem ići do cilja kojeg je Roosevelt postavila. Jedan od najbitnijih procesa koji vode ka cilju naziva se vrlo jednostavno – EDUKACIJA. To je jednostavan izraz, na prvi pogled posve je poznat izraz, ali kao pojam vrlo je kompleksan, problematičan, često opterećen nerazrješivim pitanjima, pa i paradoksalan. Pa upravo je stoga u stavu 2 člana 26. *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* napisano da 'obrazovanje mora biti usmjereno punom razvoju ljudske osobe i jačati poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda'. Pojasnimo što ovo znači. To znači da se na svestran način izgrađuje ljudska ličnost s mnoštvom sposobnosti bez čega nema društvenog razvoja. Ovdje se ne radi samo o obrazovanju u formalnom smislu u okviru obrazovnih ustanova, već o permanentnom osposobljavanju shodno stupnju društvenog razvoja u smislu funkcija svih oblika društvene svijesti, a ponajprije nauke i njenih derivata. Ako sad postavimo pitanje koja je uloga novinara i medija, onda ćemo doći do odgovora da je dvojaka: a) djelovanjem posredstvom medija na osposobljavanju građana na polju spoznaje ljudskih prava kako onih formalnih predviđenih normama (zakonima), tako i onih koje diktira sama zajednica, pa i priroda ljudskog života, a zatim i sfera religije, kulture i morala, b) osposobljavanje i samih novinara za profesionalan rad u medijima, posebno u praćenju ostvarivanja ili kršenja ljudskih prava. To znači slobodnu komunikaciju između građana i novinara.

2. Doba raslojenosti i razlika: ljudska prava, mediji i edukacija

Novo razdoblje koje nastupa pojavom pandemije COVID-19 veoma je upozoravajuće. Zašto? Ono je upozoravajuće prije svega stoga što se od kraja Drugog svjetskog rata i postignutog konsenzusa za donošenje dokumenta o ljudskim pravima kojeg smo naprijed spomenuli (*Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*) u funkciji ostvarivanja mira, jednakosti i slobode razvija i ideologija demokracije i ljudskih prava i to u kapitalističkim državama pobjednicama fašizma, ali i na nivou cijelog svijeta. Nakon eskalacije obolijevanja od virusa COVID-19 i prinudom proizvedene potrebe za pasivizacijom golemog dijela čovječanstva u cilju ograničavanja pandemije, pojavila se diskusija o tome što treba činiti. Početni odgovor je bio NE uspostavi svjetskog modela, već nacionalnom tipu rješavanja novonastalog problema, ali i u skladu sa sugestijama Svjetske zdravstvene organizacije. Usporedo s objavljivanjem pandemije COVID-19 otvorila se, zapravo, diskusija kako će se dalje razvijati svijet: globalizacija ili suverenitet država. U toj dilemi našla se i ideologija demokracije i ljudskih prava, zbog čega u ovom trenutku nitko ne zna kako će se dalje razvijati svjetsko društvo, odnosno u što će se zaputiti nacionalne države. Borba za globalnu primjenu ljudskih prava, posebno u najbogatijim i najrazvijenijim zemljama svijeta zamijenjena je

ideologijom čiji je osnovni izraz ljudsko pravo bez jasnog koncepta njegovog ostvarenja. Budući da su koncepti edukacije ljudi sačinjeni ranije, a programi ostali različiti i sve do trenutka izbijanja pandemije COVID-19, mišljenja smo da se treba ponadati da je važno i dalje tumačiti i braniti ljudska prava jer očekujemo da odbrana ljudskih prava uistinu predstavlja garanciju za očuvanje mira i slobodnog života bez obzira na razlike. U tom smislu treba razvijati i slobodu medija i novinarski profesionalizam. Zbog toga smo naprijed naglasili da je veoma važna *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*, ali i formirani segment Ujedinjenih naroda UNESCO kojem je u zadaći da se bavi na međunarodnom nivou principima i oblicima obrazovanja za sve na jednak način, a to znači posebno u onom segmentu koji je obavezan (osnovno obrazovanje), ali i u onom koji je stvar opredjeljenja ili mogućnosti ljudi (srednje i visoko obrazovanje). U tom kontekstu važno je raspravljati o zadatim principima koji o tome govore. Zapravo, riječ je o Statutu UNESCO-a u kojem je naznačeno, pored ostalog, da se tragični rat (Drugi svjetski rat) dogodio kao posljedica nepoštivanja načela 'dostojanstva, jednakosti i međusobnog poštivanja', te da je nužno reafirmirati demokratska načela dostojanstva i jednakosti na način kako to donosi ili kako to nalaže *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*. Ako pogledamo u čemu je ustvari problem kada se radi o potrebi promicanja i zaštite ljudskih prava, nije teško zaključiti da je riječ o tome da se nedovoljno poznaju ljudska prava, ali da se osporavaju i instrumenti kojima se ona štite, pa se zbog toga mora raspravljati o edukaciji, odnosno širokom osposobljavanju kako bi se ljudska prava razumjela kako je to naprijed i naglašeno kada je citirana Anna Eleanor Roosevelt. Jer bez permanentne edukacije nema djelotvorne zaštite budući da na sceni postoje ljudi, države i režimi koji kreiraju i rat i mir. Međutim, pitanje rata ili mira, preciznije rečeno, dilema rat ili mir, nije posve jednostavna kako se to čini na prvi pogled. Ta dilema se ustvari locira i razumije u sklopu veoma širokog područja ideologije i kulture iz kojih se crpe različite ideje i pokreću različiti procesi kakav je npr. mir nakon konflikta. Ako se tome doda sfera ekonomije, a u sklopu ekonomije spektar interesa različitih elita, klasa, kulturnih ili političkih grupa, onda je to zapravo ogromno područje iz kojeg mediji crpe mnoštvo informacija, ali i bez kojih nema konstruktivnih društvenih procesa kakav je npr. demokracija. Naš interes za ovakav koncept razumijevanja ovih pitanja jeste namjera sadržana u činjenici da medijska kultura predstavlja sastavnicu profesionalizma, ali i da se odgovori na pitanje koliko je novinarski profesionalizam znak razvoja tog segmenta kulture koji je istovremeno uvjet razvoja demokracije. Ovdje se kao odgovori mogu ponuditi različiti sadržaji među kojima su medijska kultura, medijska pismenost, osposobljenost za razumijevanje modernih globalnih procesa, odnosno regionalnih integracija, kakve su one i koje su od njih u graničnom pojasu s konfliktima. To nisu jednostavna pitanja na koja se može dati *ad hoc* odgovor. Ta pitanja zahtijevaju permanentna istraživanja, edukacije na bazi istraživanja i posebno prihvaćanje najaktualnijih

standarda i kultura kao što su politička kultura demokracije, medijska kultura, proces naučavanja pozitivnih iskustava iz tradicija, ukazivanje na njihov značaj u aktualnom trenutku u kojem se posredstvom medija treba podržavati progres, a progres je, u to nema nikakve sumnje, oslonjen na teoriju, na prirodnu i tehničku znanost i tako integrirano čini moderno filozofsko stremljenje čije je ishodište društveni progres.

Ako se sad usmjerimo samo na novinarstvo, onda ćemo naglasiti sljedeće: na jednoj strani se nalazi građanstvo, odnosno publika, zahtjev da se zna i saznaje na bazi istine i dr. i na drugoj strani ekonomija, tehnološki izumi, neslućene nove mogućnosti koje oni daju, te kapital koji se locira kao posrednik između ove dvije strane. Tu je sada precizno lociran značaj, ali i nužda edukacije. Razlika među slojevima publike i nejednak interes za edukacijom, istina, postoji, ali se ona postupno može ublažavati uporedo s padom cijena tehničkih naprava posredstvom kojih se emitiraju poruke i širi mogućnost edukacije. Tu je razliku moguće naći, ali i ublažavati još (posebno) u sferi potrošnje u kojoj se 'duše siromašnijih' podmiruju surogatima koje njihovi kreatori javno nude kao vjerodostojne proizvode. Otud je sve češći i aktualniji govor o medijskoj pismenosti od velike koristi. Međutim, i dalje taj problem ostaje otvoren.

3. Subjektivno i objektivno u novinarskom istraživanju

U okviru tema koje vrlo često proizvode potrebu za raspravom, za kritičkim provjeravanjem i prosudbom, ozbiljno mjesto zauzima i tema o subjektivnom i objektivnom novinarskom pristupu u istraživanju određenog pitanja. Ova problematika široko se razumije i pod drugačijim naslovom koji glasi: Problem jednostranosti u medijskom izvještavanju, ali i ona direktno postavlja isti zahtjev o potrebi provjere što je i kako novinar radio. Istovremeno se može reći da se odgovorom na ovaj zahtjev, odnosno pitanje, propituje je li novinar u sklopu svog istraživanja krivotvorio ili nije, je li povrijedio zakon, kodeks ili ljudsko pravo i sl. Riječ je o problemu jednostranosti koji je često prisutan kao metoda rada novinara, posebno u slučajevima kada medij ili novinar, ili i medij i novinar nisu slobodni ili su ovisni o vlasništvu. O čemu se sve ovdje radi i što treba provjeravati? Da bi se govorilo o ovim važnim pitanjima, a da bi teorijski stav bio objektivniji i relevantniji za potrebe edukacije, nužno je provjeravati sljedeće: istinu, tj. točnost sadržaja istraživačkog nalaza i sl. O tome Louis Alvin Day u knjizi 'Etika u medijima' napominje: 'Ono što u novinarskoj profesiji nije opravdano i smatra se smrtnim novinarskim grijehom jest izmišljanje ili mijenjanje sadržaja izjave, čak i kada odražava suštinsku istinu onoga što je rečeno' (Day, 2004: 106). Kada se proanalizira i do kraja razumije ovaj stav, onda se zapravo vrlo jednostavno zaključuje - u novinarstvu je presudno samo jedno pitanje, ali uz to i najkrupnija sumnja kao ozbiljan pratilac tog pitanja. To

pitanje glasi: sadrži li novinarski rad istinu ili je taj rad proizvoljan. Cijela se stvar može razumjeti i ovako: rad je objektivan ili je lažan, ili blaže rečeno subjektivan, a to je u bitnoj vezi s pitanjem o afirmaciji ljudskih prava. O ovome valja govoriti posebno stoga što senzacionalizam kao mreža povlači ambiciju mnoštva novinara u sferu senzacionalističkog novinarstva da bez istraživanja nastavljaju kazivanje o neprovjerenim događajima ili ponašanjima npr. političkih ličnosti ili ljudi iz poslovnog svijeta, ljudi iz kulture, estrade, oblasti glume i muzike itd. Ovakvo novinarstvo posebno dovodi u pitanje ljudska prava koja se žrtvuju za račun senzacionalizma. Do toga dolazi čak i onda kada se naslućuje istina, međutim medij ili novinar imaju poseban interes da odstupaju od istine. Takvo novinarstvo nerijetko prerasta u egoistični interes novinara, posebno u slučajevima kad novinar zna da vlastodršci imaju interes za takvim novinarskim uradcima kako bi se potiskivala i na kraju prikrila istina. Ovakav pristup rezultat je interesa novinara da sebi osiguraju lagodniju poziciju ili, drukčije rečeno, osiguraju određenu privilegiju jer su svjesni činjenice da vlastodršci npr. nemaju interes da se istina sazna. U društvima s autokratskim režimima, u nerazvijenim društvima u kojima je visok stupanj korupcije, ali i u sferi krupnog kapitala gdje su interesi vezani za visoke profite, neobjektivni pristupi novinara imaju podršku. Ovdje treba reći da, nažalost, ni nauka ni njeni istraživači nisu uvijek i u cjelini imuni na takve izazove. To potvrđuju primjeri naručenih istraživanja iz raznih područja znanosti, i prirodne i društvene, pa i komunikologije posebno.

Ono što je zapravo za objektivnu nauku koja istražuje pitanje istine i stvarnosti, pa i istine o stanju ljudskih prava u jednom društvu veoma bitno, je činjenica - što se misli pod istinom. Istina se može razumjeti na različite načine ovisno o tome kome i čemu će istina poslužiti. Nedvojbeno je da istina može biti sagledavana kao vjerovanje – uvjerenje, tj. kao dogma ili kao osjećaj. Metodološki gledano, kada je nauka u pitanju, riječ je o pristupu, ali kada se radi o stanju istine u društvenim odnosima, onda se susrećemo s pitanjem kome se istina priređuje, kome se prilagođava, tko zahtijeva ili treba istinu. Ako pretpostavimo da se krše ljudska prava, da ta kršenja graniče sa zločinom ili bukvalno predstavljaju zločin, čega je historija puna, onda dolazimo do zaključka da je pitanje istine vezano za interes vlasti. U posljednje vrijeme govori se o odnosu kineske vlasti prema Ujgurima kao zločinu, o čemu svjedoče i živi dokazi onih koji su prošli proces tzv. reedukacije, ali kineska vlada govori da to nije istina, da je tu riječ o pomoći jednoj vjerskoj ili etničkoj grupi kako bi se ona integrirala u društvo. Kada smo napomenuli da je historija prepuna teških primjera navest ćemo i pitanje uživanja ljudskih prava, npr. manjina, najamnih radnika, rasne diskriminacije i sl. iz čega se zaključuje da vlade zapravo krše ljudska prava. Postavlja se pitanje kako doći do saznanja kakvo je uistinu stanje ljudskih prava u određenom društvu ili, jednostavnije rečeno, na osnovu čega je moguće raspoznati jesu li osigurane pretpostavke za uživanje ljudskih

prava. Istraživači koji se bave stanjem ljudskih prava uglavnom se slažu da su, kada je ovo prepoznavanje u pitanju, dva momenta veoma važna: vlada i nacionalni zakon. Ako nacionalni zakoni osiguravaju uživanje ljudskih prava, to nije dovoljna osnova za zaključak da se ljudska prava i ostvaruju. Ako je vlada sklona kršenju ljudskih prava, ona omogućava da se nacionalni zakoni ne poštuju ili zaobilaze. Objašnjenja koja vlada daje ili, pak, koristi znanstvenike da u ime nje obrazlažu stav vlade, pripadaju sferi manipulacije i tu nema objektivne istine. To je mišljenje u funkciji laži radi interesa zbog kojih se krše ljudska prava. U aktualnom trenutku Bosne i Hercegovine npr. takvih slučajeva ima mnogo i oni su transparentni: od osporavanja jezika u školama preko segregacije i podjele učenika u školama po vjerskoj pripadnosti, negacije nacionalne pripadnosti itd. To potvrđuje da se permanentno krše ljudska prava, ali i da se koristi laž kao istina, posebno onda kada vlasti konstantno govore da rade u skladu sa zakonom. Ima mnogo takvih primjera u političkom životu Bosne i Hercegovine gdje se uočava velika razlika između ustavnih normi kojima se jamče sva, pa i ljudska prava građaninu, ali u praksi ona se ne ostvaruju. To je potvrdio u više slučajeva Evropski sud za ljudska prava u Strasbourgu svojim presudama: presudom po tužbi Sejdić – Finci, presudom po tužbi Fate Orlović, presudom po tužbi Irme Baralije iz Mostara itd. Takvih primjera na globalnoj razini i u malim i u velikim zemljama, i u demokratskim i nedemokratskim ima mnogo. Primjeri presuda o povredi ljudskih prava upozoravaju na potrebu da se mijenja odnos vlada prema građanima u smjeru osiguranja uvjeta za uživanje ljudskih prava, ali i potrebu da se mediji bave istraživanjem kako primjene nacionalnih zakona kojima se jamče ljudska prava, tako i ponašanjem vlasti koja omogućava njihovu primjenu. Ovo je vrlo složeno pitanje zbog kojeg je nužna kontrola vlade u pogledu izvršavanja obaveza prema građanima i u skladu s ustavom i nacionalnim zakonima. Podjela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, te slobodni izbori, čine važne pretpostavke za poštivanje i primjenu ljudskih prava. Budući da se medijima često prigovara da javnosti plasiraju svoju istinu, važno je napomenuti da mediji nemaju svoju istinu. Mediji su ovisni o istraživanju kao putu do istine. To istraživanje stoga mora biti ažurno kako bi javnost bila blagovremeno informirana o potrebi da se traga za istinom i da se na tom putu mora biti objektivan. Ovdje nema potrebe raspravljati o istini na filozofski način, već izvještavati na bazi činjenica. U novinarstvu se to često razumijeva kao dokumentiranje. Iznošenje činjenica koje je novinar otkrio ili ih dobio iz povjerljivih izvora predstavlja za određenu priliku istinu. Što to znači? To znači da novinar ne treba dalje tragati za činjenicama kako bi dokumentirao svoju istinu ili eventualno udovoljio interesu medija zbog orijentacije medija ka određenom cilju, već da uzima materijalne činjenice i predstavi ih javnosti. Da bi se ovo ispoštovalo novinar mora biti objektivan, te treba predstaviti i sve dostupne fakte koji će rasvijetliti događaj. Budući da novinar može biti subjektivan i prenaglašavati značaj događaja ili informacije o događaju, valja znati

da to u profesionalnom istraživačkom novinarstvu nije dopušteno. Nema obezvrjeđivanja, ni omalovažavanja značaja činjenica, a ni pristranosti, pa u tom slučaju ni prenaplašavanja značaja određenih dokaza tamo i u slučaju gdje to nije potrebno. Objektivni pristup, ustvari, znači obavezu da se svim akterima događaja daju iste šanse kako bi saopćili javnosti svoje viđenje događaja. U slučajevima kršenja ljudskih prava mediji su prvi koji saznaju, a novinari su ti koji otkrivaju tko krši ljudska prava. Poznato je da vlast posjeduje informacije, dakle ona zna istinu, ali ne treba čekati da vlast sama obavijesti javnost o kršenju ljudskih prava. Takvo što se rijetko događa, jer vlast uglavnom prikriva kršenja ljudskih prava, čak i onda kada je određene institucije upozoravaju na prekršaje. Valja priznati da je uloga institucija kako lokalnih i nacionalnih, tako i međunarodnih u procesu primjene i poštivanja ljudskih prava ključna, ali da na institucije može djelovati vlast. Međutim, treba naglasiti da novinarstvo informira, a ne presuđuje, ono razotkriva događaje i informira javnost o njima i time oblikuje javno mnijenje. U tom smislu novinarstvo prema vlasti zauzima kritički stav i vrši provjeru činjenica. Budući da se na ovakav način promišlja uloga istraživačkog novinarstva u kritici prekršitelja ljudskih prava, treba naglasiti i sljedeće: prvo, riječ je o novinarstvu u demokratskom društvu i drugo, riječ je o obavezi da se svakom građaninu na jednak način omogući da posredstvom medija ukaže na kršenja ljudskih prava, odnosno da iskaže svoje mišljenje. 'Novinarstvo (žurnalizam) je zanat prikupljanja, obrade, sortiranja i objavljivanja informacija, u funkciji javnog interesa definiranoga ljudskim pravom na obuhvatnu, ažurnu i, prije svega, točnu informaciju' (Bešker, I. • Obad, O., 2004: 20-21). Ovdje treba napomenuti da je često isticanje istine kao ključnog pojma u komunikacijskoj znanosti i ne samo u njoj, već i u drugim naukama filozofske i teološke orijentacije ustvari vrlo nužno kako bi se branila istina. Poznato je da o svemu istina postoji. O tome je još govorio i Immanuel Kant. Međutim, tokom povijesti ljudi su se vrlo često opredjeljivali da istinu zaobilaze, da je skrivaju ili, pak, negiraju. Tako je tokom minulih stoljeća u svijesti ljudi stvorena mogućnost ili predstava o više istina, ovisno o tome kakvi su ljudski interesi ili kakve interese naprosto nameću društveni odnosi, ljudske pozicije i uloge. To je razlog što danas posve jasno i otvoreno govorimo o problemu subjektivnog i objektivnog novinarskog izvještavanja, potvrde istine ili njenog zaobilaženja. Ono što je kreacija samog novinara može biti blisko ili sasvim udaljeno od istine. Ono ne mora biti posve točno i to nije problem. Problem je onda kada javnost to prihvaća kao stav autoriteta koji se poštuje, kojeg javnost poznaje, razumije i cijeni. O ovim pitanjima često se raspravlja kao o pitanjima mišljenja i istine. Mišljenje nije problem kada je u suglasnosti s istinom, ali mišljenje može biti problem ako se procjenjuje istina, istina vrednuje ili se o njoj govori u negativnom kontekstu. Na primjer, najaktualnije pitanje prve trećine 21. stoljeća je pitanje cjepiva protiv virusa COVID-19 kao životnog spasa, kao rješenja najvažnijeg životnog problema, odnosno kao pitanje spasonosnog

lijeka za zaštitu čovječanstva. Međutim, neki autoriteti su dopustili sebi da u javnosti svojim mišljenjem izraze sumnju u postojanje koronavirusa, a potom i apsurdnost cjepiva. Stoga je čovječanstvo, umjesto jednog krajnje ozbiljnog problema, imalo zapravo dva problema, jer je određeni broj ljudi slijedio stavove onih koji su izazvali sumnju. Ti stavovi su ponekad bili toliko utjecajni da su ih teško razbijali i dobri novinari, profesionalci i mediji koji su cijenjeni u cijelom svijetu.

4. Rat, službena istina, novinarska istina i istina o kršenju ljudskih prava

Pandemija COVID-19 i za novinare i za medije, a nažalost i za cijelo čovječanstvo predstavljala je posve nov problem. Za istraživačko novinarstvo, pored njegove tragične dimenzije, bili su vrlo interesantni i načini rješavanja sveopće ljudske nevolje koju je virus donio. Nakon stečenih iskustava koje je vrlo brzo donijela znanost, način zbrinjavanja ljudi oboljelih od koronavirusa je bio poboljšan u velikom broju zemalja. Međutim, ozbiljno pitanje koje zahtijeva još ozbiljnija istraživanja i novinara i medija ne tiče se sumnji u nauku, ali se tiče primjene nauke u svrhu liječenja, a uz to i financijskih malverzacija koje se vrlo često spočitavaju vlastima, pa i upravljačima medicinskih resursa zbog čega je počinjena diskriminacija prema određenom broju pacijenata. Uz to, ustanovljeno je i prikrivanje broja umrlih, pa i blagovremeno medicinski zbrinutih, zbog čega je dolazilo do povećanja smrtnosti oboljelih. Javnosti su poznati primjeri ponašanja više lidera država (D.Trump, J.Bolsonaro i dr.) koji su se s omalovažavanjem odnosili prema zahtjevu liječnika i uglednih medicinskih znanstvenika, što je imalo teške i tragične posljedice. Time će se, vjerovati je, dugi niz godina baviti različiti istraživači, a posebno istraživači – novinari u sferi kršenja ljudskih prava.

No bez obzira na to bolno i vrlo krupno pitanje, postoji obaveza da se nešto kaže i o nesrećama društvenog karaktera koje nisu uvijek posve dostupne za novinare. To su tragedije iz različitih ratova koji su se dogodili i događaju, kako u 20. tako i u 21. stoljeću. Gotovo da nema dana, a da se negdje u svijetu nije vodio ili ne vodi rat. Ako tome dodamo različite radikalne postupke koji su za posljedicu imali ozbiljne ljudske žrtve, žrtve posve nedužnih ljudi, onda pored priznanja medijima koji su o tome govorili valja prigovoriti novinarima koji se bave istraživačkim novinarstvom da to čine više kako bi saopćili određenu vijest, a manje iz potrebe da se sistematski i iz krajnje humanih poriva bave istraživanjem ovih slučajeva čije žrtve predstavljaju rezultat ozbiljnih zločina. Ratovi se vode posve javno, pa su i informacije o njima javne, ali o zločinima koji se čine u ratnim sukobima niti ima dovoljno informacija, niti su informacije o tim zločinima od strane vojnih snaga koje ih čine dostupne javnosti sve dok ne budu otkrivene od strane novinara

i medija. Problemi o kojima smo ovdje govorili upozoravaju na potrebu urgentnog djelovanja novinara istraživača. Istraživačko novinarstvo za razliku od nekih drugih istraživanja u društvenim naukama nije najčešće dugoročno orijentirano, nego se od njega traži hitno djelovanje, ne samo zbog potrebe da se o zločinu sazna, nego zbog puno važnije potrebe da se zločin zaustavi, da se npr. prekine vojna akcija u kojoj stradaju nedužni ljudi i sl. Ista pitanja mogu biti u interesu istraživanja u oblasti sociologije, strategije ratovanja, vojnih doktrina i sl., ali ona mogu biti dugoročna, a njihovi rezultati korišteni u razotkrivanju, odnosno stjecanju znanstvenih spoznaja i otkrivanju istine. Ovdje valja dodati da je u praksi informacijama koje donose novinari – istraživači i koje su bliske istini vrlo često suprotstavljena tzv. službena istina koja se objavljuje putem raznih saopćenja, konferencija press službi ili u izjavama različitih funkcionera. Nije nepoznato da društvo kao dinamičan, živ organizam svakodnevno producira različite procese, različite odnose među kojima su i oni koji su posljedica nezakonitog postupanja s ljudima, koji su posljedica kršenja ljudskih prava, a neki od njih i najkrupnija zlodjela koja nisu rezultat pojedinca ili nekog nesavjesnog postupka građanina, već su produkt organiziranog postupanja javne ili tajne organizacije. Primjer za to su Nigerija, Mijanmar, Kina, Rusija itd. No ovdje treba naglasiti da među zemljama koje smo naveli postoje razlike u činjenici tko stoji iza zločina, pa i u slučajevima kada to čine osobe ovlaštene zakonom. Na primjer, slučajevi rasnog karaktera koji su se dogodili u Americi nisu identični političkim slučajevima koji su se događali u Ruskoj Federaciji, a koji su bili političke naravi. Oba ova slučaja nisu identični s događanjima u Kini koji su etničkog karaktera. Problem je u tome što tzv. pro državni mediji u slučajevima koje smo spomenuli, posebno kineski i ruski, medije koje mi smatramo objektivnim i demokratskim karakteriziraju kao neobjektivne, a informacije koje se na njih odnose proglašavaju lažnim. Dovoljno je spomenuti određene političke događaje koji se vežu za opoziciju u Ruskoj Federaciji i stvari će postati jasne. Ovo nismo navodili da bi kritizirali ruske ili kineske medije. Naprotiv, to smo naveli da bi ukazali kako objektivnost ili neprofesionalan odnos koji prakticira medij, pored informiranja, utiče i na drugu funkciju medija koju nazivamo edukativnom funkcijom, a koja pomaže građanima da razumiju slučajeve o kojima govore mediji i istovremeno da se osposobljavaju da uspostavljajući kritički odnos procjenjuju valjanost informacije. Budući da su danas građanima gotovo svake države na svijetu dostupni gotovo svi mediji svijeta, ali i da se u toj šarolikosti teško snaći i ispravno procijeniti kako je događaj prezentiran, stvari izgledaju još složenije. Otud se sve više govori o osposobljavanju građanina za dobru procjenu i za kritički stav prema saopćavanju informacija o događajima. Naročito je teško u slučajevima kada mediji iz najrazvijenijih demokratskih država saopćavaju stavove svojih političkih lidera koji su motivirani interesom, a zapravo nije teško procijeniti da je stvarnost drugačija. Tako npr. predsjednik Sjedinjenih Američkih Država kaže da Izrael ima pravo da se brani, a nakon toga

kreću demonstracije u Sjedinjenim Američkim Državama kojima se upozorava da Izrael čini zločine nad Palestincima. Mediji o tome informiraju javnost, ali veoma rijetko ističu što je tu istina, iako je vidljivo što mediji prešućuju stoga što je istina. Ova pitanja pripadaju koliko sferi opće kulture i vrijednostima opće kulture, toliko i onome što se naziva medijska kultura. Međutim, posljednju deceniju karakterizira tehnološki napredak kojeg sad uobičajeno nazivamo digitalizacijom koja je uzrokovala ekspanziju različitih medija, koje zapravo određuju različiti interesi i čija zadaća nije u elementarnim odrednicama istinitost. Prisustvujemo zapravo jednoj novoj medijskoj slici svijeta i svojevrsnoj zagušenosti u ponudi informacija za koje je teško ustvrditi da su nastale kao posljedica stvarnih događaja, a uz poštivanje poznatih profesionalnih standarda. Ozbiljno je pitanje jesmo li u ovoj ekspanziji suučesnici u jednom kontroliranom kaosu informacija i čemu one služe. Međutim, još uvijek se raspoznaje ponašanje različitih medija u njihovom interesu da neke događaje prezentiraju, neke zataje, zbog čega i treba isticati edukativnu funkciju posredstvom koje će građani uspostavljati svoj kritički odnos pri kompariranju informacija koje dobivaju od različitih medija. Jednostavnije rečeno, mediji su dužni u ovakvim okolnostima kreirati mogućnost osposobljavanja za razumijevanje informacija čime će se štititi demokratski odnosi u društvu i graditi demokratski progres. U tom sklopu na medije valja gledati kroz prizmu mnoštva funkcija koje oni mogu imati u modernom društvu. Ako pokušamo na to ukazati vrlo razumljivim jezikom, onda valja reći da pored edukativne funkcije mediji imaju kulturnu, ekonomsku, političku i druge funkcije, čime se unapređuje ljudska društvenost i osposobljenost za razumijevanje demokratskih potreba u suvremenom društvu.

Nažalost rusko – ukrajinski rat nas je veoma ozbiljno upozorio na potrebu kritičkog promatranja posebno političkih sadržaja i informacija koje proističu iz politika koje silom atakiraju na vrijednosti modernog društva, posebno na istinu i slobodu, ali i na temeljno prirodno pravo – ljudsko pravo na život. Kada se u Putinovom verbalnom izrazu analiziraju samo dvije točke ruskih nacionalnih razloga i interesa, onda se vidi da su ti iskazi daleko od istine, ali i da proizvode tzv. svoju istinu koja ih motivira na rat, a istina je negacija i potiranje ukrajinske kulture. Zapravo, može se sa žalošću konstatirati da je u svim ratovima koji su vođeni u drugoj polovini 20. i s početka 21. stoljeća prva stradala istina, kao i to da je u svim tim ratovima prije sukoba oružjem poveljen rat informacijama. Istini za volju, nisu svi propagandni projekti identični, ali ruska propaganda pripada najdrastičnijim modelima građenim u doba fašizma, ali i u doba totalitarizma kojeg je utemeljio J. V. Staljin. Slična propagandna aktivnost organizirana je i provedena kao uvod u agresiju na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu od strane režima S. Miloševića u Srbiji. Međutim, ono što je svojom hrabrošću i pobunom protiv Putinovog režima u Moskvi označila urednica ruske državne televizije Marina Ovsyannikova 14. marta 2022. godine, zaslužuje i ljudsko i profesionalno

novinarsko poštovanje: kada je počinila incident i u vrijeme emitiranja vijesti potpuno nenadano prezentirala transparent na kojem je pisalo 'ZAUSTAVITE RAT, NE VJERUJTE PROPAGANDI'. Uz to, jako je važno spomenuti i njen iskaz u kojem je otkrila da nije mogla dalje podnositi kako je njena majka podlegla permanentnoj propagandi koju provodi državni medij što je značilo prihvaćanje laži kao istine. Ovo, naravno, potvrđuje da propaganda vrlo često na duži rok opredjeljuje stavove ljudi, jer propagandu ne razumiju kao laž, nego kao istinu. Kada se u Bosni i Hercegovini danas sluša govor ekstremnih nacionalista iz reda srpskog naroda i gotovo trideset godina nakon rata, vide se učinci takve propagande. Ovi primjeri ne ukazuju samo na učešće novinara, odnosno medija u širenju propagande, nego i na spregu između politike koja se nastavlja u obliku rata i medija koji su u vlasništvu politike ili, u najblažem smislu te riječi, pod političkim utjecajem. Ovdje je od važnosti naznačiti i primjer Javnog radio – televizijskog servisa Bosne i Hercegovine čiji je izvještaj o radu odbijen u dva navrata (posljednji na sjednici Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine 24. marta 2022. godine) zbog čega je doveden u pitanje rad ovog javnog RTV servisa. Javnosti u Bosni i Hercegovini je poznata činjenica da je Javni radio – televizijski servis Bosne i Hercegovine izvršavao svoje funkcije primjenjujući uglavnom profesionalne standarde zbog čega su predstavnici Srba i Hrvata u Domu naroda glasali protiv izvještaja. Obrazloženje za takvo ponašanje nije skrivano, jer je navodno srpska strana bila nezadovoljna iskazom da se u okviru rada ovog javnog RTV servisa ne zastupaju interesi Srba - čitaj vlasti u Republici Srpskoj.

U raspravama o medijima internet zauzima bitno mjesto, posebno stoga što je bez sumnje uticao na poticanje ideja o važnosti medijske pismenosti koja se stiče posredstvom obrazovanja, odnosno ukazivanjem na važnost obrazovanja u razvoju medijske pismenosti. Internet je dopunio 'svijet medija' u trenutku kad se činilo da su sami masmediji vrh koji je dosegnut u razvoju medija. Ovdje je potrebno ukazati na to da je zapravo tehnološki razvoj, kako u digitalnom smislu tako i u smislu kozmičkih projekata, enormno doprinio novim kreativnim mogućnostima medija. Među tim mogućnostima nazire se i funkcija medija u razvoju ljudske i društvene svijesti i potrebi o afirmaciji ljudskih prava, kritici njihovog osporavanja, ali i njihovoj zaštiti. Iako je televizija, makar se tako čini i danas, najrespektabilniji medij, internet je zadobio globalno značenje i otud valja priznati da je on izuzetno bitan za obrazovanje publike kako bi se unapređivala ljudska prava. Ovakvo zaključivanje ima smisla i pored toga što su evidentne devijacije, posebno kod onih medija koji svoje sadržaje usklađuju ne s interesima publike, nego s interesima svojih kontrolora, odnosno vlastodržaca. Na ovakve pojave je ukazano jer se svakodnevno diljem svijeta odvijaju procesi autokratskog karaktera unatoč našim dobrim željama, zapravo se treba reći da konstruktivne i destruktivne akcije u medijima permanentno traju i da se pokazuju istovremeno i kao borba za

slobodu medija, ali i kao borba ne samo za slobodu medija i slobodu izražavanja, već i za suspenziju ljudskih prava ili njihovo opasno ugrožavanje. Od takvih tendencija nije pošteđen ni internet. Posve je jasno da su društvene mreže vezane za kriminal, za specijalne ratove, za lažne informacije, za ugrožavanje života, zloupotrebu djece, ugrožavanje prirode itd.

5. Zaključno razmatranje

Mediji predstavljaju vrlo složen segment intelektualnog i tehnološkog, pragmatičkog i spoznajnog i tome sl. i nije ih moguće na jednostavan način analizirati, niti odvojiti od ukupnog društvenog ambijenta u kojem se odvijaju njihove funkcije. Stoga nema potpunog teorijskog slaganja između teoretičara medija i njihovih razumijevanja funkcija medija, pa ni o njihovim ulogama u društvu. Zato valja na medije gledati kroz prizmu njihovog historijskog razvoja i potrebe društva da se informira, da se kulturno uzdiže, da se obrazuje, zabavlja itd. Marshall McLuhan nas je upozorio na činjenicu i da je 'medij poruka' i da tehnika mijenja okruženje. To se može uzeti posve točnim jer je zapravo put razvoja društva određen tehničkim kreacijama temeljenim na znanosti. U tom smislu geneza funkcija medija vezana je za povijesni hod, odnosno genezu od poruke naslikane ili napisane i postavljene 'na trgu' do interneta koji zadovoljava ljudske potrebe u suvremenosti. U tom sklopu nužno je gledati i na funkcije medija bez obzira što ni oko toga nema punog slaganja među teoretičarima. Otud smo ovdje skloni pojednostaviti razumijevanje funkcija i promatrati ih kroz neka klasična razumijevanja. Mediji imaju funkciju informiranja, edukativnu funkciju, funkciju zabave, funkciju socijalizacije itd. Međutim, nije cilj ove napomene da se na školski način naznače sve funkcije, nego da se upozori na kvalitetu sadržaja posredstvom kojeg se utiče na publiku i kakav se cilj time postiže. Ovo je danas jako ozbiljno pitanje i ukazuje na potrebu za analizom i razumijevanjem u rasponu od najjednostavnije istinite vijesti do vrlo složenih različitih sistema propagande danas. No budući da smo mi precizno definirali svoj zadatak koji se tiče edukacije publike (građanstva) o ljudskim pravima i njihovoj afirmaciji, ta nas je naša analiza dovela do zaključka da mediji u demokratskom društvu imaju edukativnu funkciju stoga što sa svojim sadržajima počivaju na platformi sistema vrijednosti čiji su segment ljudska prava. Otud smo mišljenja da se edukativna funkcija može sagledati u sklopu segmenta kulture, posebno političke kulture demokracije koja je pretpostavka postojanja i poštivanja ljudskih prava.

Međutim, sve više se govori o pitanjima kako je moguće razumjeti medije u vremenu njihove ekspanzije i što uopće dodati onome što je već o njima napisano. Mora se priznati da se znanost o medijima, koju jedni nazivaju naprosto lošim izrazom mediologija, drugi teorijom o medijima, treći komunikologijom itd. nije odveć razvila nakon što su svoj doprinos dali Harold Laswell, Marshall

McLuhan, Jurgen Habermas i dr., ali također, mora se priznati i da se znanost o medijima još uvijek oslanja na sociologiju, pa i na filozofiju ili politologiju, a nerijetko i na historiju, a da nema nekih novosti u pogledu odgovora na sljedeća ključna pitanja: 1. što mediji mogu dobro donijeti svijetu i učiniti ga boljim, slobodnijim, kulturnijim, humanijim i 2. što ljudi trebaju učiniti za medije ili protiv njih. Ta pitanja, valja priznati, lebde iznad nas kao hitna potreba i otvoren poziv da se nešto nanovo istraži, a da to ne bude lamentacija nad činjenicom odnosa vlasnika i medija, odnosa politike i medija, javnih i komercijalnih medija, medija kao sredstva propagande ili obnavljanje pitanja - što to mediji rade u ratovima, itd. Sve su ovo funkcije medija uz pomoć kojih se ostvaruje nešto dobro ili loše, pa je tu pitanje - kad je što dobro, a kad je što loše i za koga. Jasno je da su mediji dio sadržaja duha, tipa i karaktera društva na određenom stupnju njegova razvoja. Kada je pao Berlinski zid, mislilo se da su demokracija i sloboda teorijski i vrijednosni par koji omogućava prolaz dalje u budućnost, da je perspektiva u transformaciji društva iz oblika u kojem se nalazi u otvorena i slobodna društva, a diskusija se povela o tome kako to ostvariti. U posljednjih sto godina dva puta se raspravljalo o tzv. novom poretku, o novoj arhitekturi Evrope i o globalizaciji, te o pitanju što učiniti i uz pomoć kojih metoda usmjeriti svijet k razvoju u skladu sa željenim vrijednostima. U toj ambiciji pogled s kraja 20. stoljeća označavao je 21. stoljeće kao idealno vrijeme prihvatljivog stupnja razvoja svijeta. Taj naš svijet kojeg smo željeli, mediji su označavali kao 'globalno selo', teorija o medijima veličala je snagu medija, a znanstvenici s područja društvenih i humanističkih znanosti veličali su demokraciju i njene vrijednosti među kojima su na vrhu vrijednosnog sistema ljudska prava. Nažalost, pravci razvoja se nisu poklapali s dobrim željama. Permanentni ratovi između 90.-ih i 2000. godine i ratovi koji su se na Balkanu povelili kao prosuta energija oslobođena raspadom Jugoslavije poljuljali su nadu u poželjnu perspektivu, ali i upozorili na medije kao najmodernija sredstva ratovanja. Genocid počinjen u Srebrenici ponizio je plemenite ljude i ideje i pokazao da razvijene demokracije nisu imale snagu da ga spriječe. I tek što se prividno smirila rana na tijelu Bošnjaka, dogodila se nova agresija u Evropi – Ukrajina. Diferencijacija političkih ideja i koncepcija o razvoju svijeta sve je bliža slici stanja početka 20. stoljeća, s tim što su sredstva za vođenje ratova enormno uvećana, a ekspanzija medija postala nov temelj za propagandne ratove. Opet govorimo da u ratu istina 'gine' prva. Ostalo nam je još samo da se zapitamo što novo mogu učiniti mediji i tko će, kako i čime štiti ljudska prava.

Literatura

- Bakšić – Muftić, J. (2002) *Sistem ljudskih prava*. Sarajevo: Magistrat.
- Bercis, P. (2001) *Osloboditi prava čovjeka*. Zagreb: Politička kultura.
- Bešker, I. • Obad, O. i dr. (2004) *Istraživačko novinarstvo*, Zagreb: PressData – MEDIJSKA AGENCIJA HND.
- Dej, L.A. *Etika u medijima, Primeri i kontroverzje*. Beograd: Medija centar.
- Donnelly, J. (1999) *Međunarodna ljudska prava*. Sarajevo: Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini.
- Romić, J.R. (1994) *Koraci prema slobodi*. Zagreb: K.Krešimir.
- Sadiković, Ć. (2001) *Evropsko pravo ljudskih prava*. Sarajevo: Magistrat.
- Spajić - Vrkaš, V. (2003) *Međunarodni standardi i strategije učenja za ljudska prava*, U: Vučinić, N., Spajić – Vrkaš, V., Bejković, S. ur. Zbornik Ljudska prava za nepravnike. Centar za ljudska prava Univerziteta Crne Gore, Filozofski fakultet Univerziteta u Zagrebu.
- Stanovčić, V. (2003) *Vlast i sloboda*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije.
- Šljivo Grbo, A. (2017) *Etika, pravo i mediji*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Šljivo Grbo, A. (2009) *Mediji i demokratizacija društva*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.